

steeds en overal fascisme als de spil te zien waarom het draait. In dit architectuurartikel komt de veelheid aan gezichten naar voren die het beeld van Italië tijdens het fascisme oplevert. Historici zouden hun voordeel kunnen vinden bij meer aandacht voor de zeggingskracht van monumenten naast die van documenten.

P. van Kessel

P. van Hees en G. Puchinger, ed., *Briefwisseling Gerretson-Van Eyck* (Baarn: Bosch & Keuning, 1984, 733 blz., f65,—, ISBN 90 246 4466 6).

De bewerkers van de inmiddels veelbesproken *Briefwisseling Gerretson-Geyl* (5 dln., 1979-1981) hebben de reeks aangevuld met een uitgave van de briefwisseling tussen F.C. Gerretson en de andere partner in het driemanschap, P.N. van Eyck. Na het voorgaande was er reden genoeg om het boek met belangstelling tegemoet te zien. De editie lijkt steeds met grote zorg uitgevoerd; de inhoud stelt echter enigszins teleur. Er was te verwachten dat de nadruk hier, anders dan bij Gerretson-Geyl, op letterkundige zaken zou liggen, maar ook in literair opzicht staat deze correspondentie niet steeds op een hoog peil. In de briefwisseling Gerretson-Van Eyck zijn, heet het in de inleiding, 'van de aanvang af twee *dichters* aan het woord, die zich hecht met elkaar verbonden wisten' (5). Zoals bekend raakte Gerretson echter weldra grondig van het dichterschap vervreemd. Eerst aan het eind van de jaren dertig toen hun vriendschap plotseling een intiemer karakter aannam, kreeg Van Eyck hem zover dat hij zich opnieuw in de resultaten van zijn kortstondige dichterlijke werkzaamheid wilde verdiepen. Wat daaraan voorafging beweegt zich helaas dikwijls op het niveau van plechtig en omstandig uitgevochten, maar in de grond triviale ruzies: over geld, over een tweedehands auto, over te verkopen boeken, over al dan niet vermeende beledigingen. Het geduld van de lezer wordt daarbij wel eens op de proef gesteld.

Gerretson vertoonde zich tegenover Van Eyck niet anders dan tegenover Geyl: sterk onderhevig aan stemmingen, onberekenbaar en soms onbetrouwbaar, en nu en dan ook van een onverwachte grootmoedigheid. De briefkaart waarmee hij Van Eyck in 1925 te hulp kwam toen diens betrekkingen met de Nederlandse literaire wereld een dieptepunt hadden bereikt (130), maakt begrijpelijk waarom zijn vrienden geneigd waren hem veel te vergeven. Dit geldt ook nu nog. Destijds was hij van de twee de minst moderne, maar het element van ironie dat zelfs in zijn verwerpelijkste attitudes niet geheel ontbrak staat het hedendaagse levensgevoel nader dan de loden ernst van Van Eyck. De ontwikkelingsgang van de dichter-wijsgeer Van Eyck is al eerder, onder andere in enkele delen van de reeks *Achter het Boek*, uitvoerig gedocumenteerd. Bij hem treft vooral de ingespannen wilskracht waarmee hij zijn idealen trachtte te bereiken. Het was een doelbewustheid die gemakkelijk overging in eenzijdigheid, en die de functie van voorbeeld die hij nastreefde soms eerder in de weg stond. Zijn werk als criticus werd beheerst door een neoplatonistische en spinozistische filosofie waarin maar weinigen bereid waren hem te volgen. Gerretson reageerde nauwelijks op zijn uiteenzettingen. Omgekeerd had Van Eyck maar weinig aandacht voor Gerretsons politieke bemoeienissen. De discussies over politieke en historische kwesties die de briefwisseling met Geyl verlevendigden ontbreken hier vrijwel geheel. De geschiedschrijving en de politiek behoorden voor de journalist Van Eyck tot de sfeer van zijn dagelijkse arbeid, die hij strikt van zijn dichterschap scheidde. Tegenover de Grootnederlandse aspiraties van Geyl en Gerretson stond hij niet onwelwillend, maar hij leverde er geen actieve bijdrage aan. Van zijn politieke standpunt blijkt in deze brieven niet meer dan dat hij een onduidelijk socialisme als toekomstbeeld voor ogen had.

RECENSIES

Alle drie verlangden zij naar gezag en invloed binnen de Nederlandse cultuur. Het is misschien typerend voor die cultuur dat zij in het hoogleraarschap het beste middel zagen om dit overwicht te verwerven. Voor Van Eyck ging daaraan de poging met *Leiding* vooraf. Een groot deel van de briefwisseling heeft betrekking op de geschiedenis van dit tijdschrift. Kregen we in de *Briefwisseling Gerretson-Geyl* twee ontwerpen van de voorrede tot *Leiding* meegedeeld, hier zijn het er nog eens zes. Dit is ongetwijfeld te veel van het goede. De bewerkers herhalen hun visie op de 'zeldzaam hoge kwaliteit' van het blad, en zij leggen de oorzaak van de mislukking bij de economische crisis (8). Hetzelfde argument gebruikten de redacteuren in het slotnummer; maar zou *Leiding* in tijden van welvaart betere levenskansen hebben gehad? Ik meen van niet. Er was allereerst gebrek aan kopij. Van Eyck wilde begaafde jongeren om zich heen verzamelen, maar de jongere generatie bleef op veilige afstand. Gerretson loste zijn beloften niet in, en werk van Geyl wilde Van Eyck niet te vaak opnemen omdat deze 'een man van een enkel gebied en slechts een paar hoofdgedachten' was (395). Van Eyck stond dan ook voor de taak het blad grotendeels zelf te vullen, tot schade van zijn gezondheid. *Leiding* bracht bovendien te weinig een oorspronkelijk en onafhankelijk standpunt. Het bleef een late voortzetting van Verwey's in 1919 gestaakte *Beweging* (de grote rol van Verwey bij de oprichting komt hier duidelijk naar voren), en het stelde zich te zeer uitsluitend op als concurrent van *De Gids*. Van Eycks herhaalde polemieken tegen de Gidsredactie en tegen Huizinga in het bijzonder, konden gemakkelijk als uitingen van persoonlijke rancune worden uitgelegd. Tenslotte was er de politieke kleur van het blad. Van Eyck verklaarde tegenover Gerretson dat hun samenwerking berustte op eenzelfde principe, dat een radicale en een conservatieve uitwerking toeliet (204-206). Maar het was niet vreemd dat velen in deze beginselvastheid vooral een autoritair beginsel herkenden. Dat Gerretson tegelijkertijd publiceerde in een fascistische periodiek als *Aristo* heeft de aantrekkelijkheid van het blad voor de literatoren die Van Eyck wilde bereiken zeker niet vergroot.

De mislukking van *Leiding* deed de vriendschap geruime tijd verkoelen. Pas enkele jaren na Van Eycks terugkeer in Nederland ontstond weer een intensieve gedachtenwisseling. De brieven uit de periode 1939-1945 zijn de belangrijkste uit dit boek. Niet alleen is hier veel te vinden over de definitieve samenstelling van Gerretsons dichtbundel, ook zijn er nadere aanvullingen over diens houding tijdens de bezetting. Van waardering voor het Duitse nationaalsocialisme blijkt niets; Gerretson klampte zich vast aan zijn historische fictie van Nederland als machtsstaat. Wel heeft hij in zijn defaitisme kennelijk een ogenblik gemeend dat de NSB een bolwerk tegen de Duitse overheersing kon zijn (533, 536). Was dit de reden waarom hij er tegenover Geyl het zwijgen toe deed? Vast staat dat zijn neiging om zich in een eigen wereld terug te trekken door de omstandigheden werd versterkt. Ook zijn werkwijze als promotor, die hij tegenover Van Eyck nog eens verdedigde, kan als een uitvloeisel van deze neiging worden gezien. De oorlog bracht tussen Gerretson en Van Eyck een toenadering waar Geyl buiten stond. Deze raakte op zijn beurt in gemoedssferen waar hij zijn oude vrienden niet langer nodig had. In het najaar van 1945 besloten zij (zonder er zich aan te houden) de vriendschap op te zeggen, toen Geyl hen op potsierlijke wijze op de hoogte stelde van zijn redenen om zijn benoeming in Leiden niet aan te nemen. In het algemeen komt Geyl er in deze brieven niet goed af. Beide dichters voelden zich ver boven hem verheven. Het is mogelijk dat hij inderdaad oppervlakkiger was dan zij, en aanmatigend was hij zonder twijfel; maar voor de geschiedwetenschap heeft deze 'oppervlakkigheid' misschien toch vruchtbaarder resultaten opgeleverd dan de diepzinnige speculaties van Gerretson.

Onder de brieven in het laatste gedeelte van het boek zijn enkele fraaie (overigens reeds

eerder gepubliceerde) autobiografische schetsen van de auteurs. In de tekst zijn veel bijlagen verwerkt, met als grote verrassing een nog onbekend gedicht van Gerretson, en zelfs een van Jacques Perk. Het geheel gaat daardoor echter gebukt onder een zekere overdaad. Dit is ook het geval met de annotatie. In een lijst met corrigenda worden nog trouwhartig de levensdata van koning Willem I aangevuld. Dat hier en daar kleine onjuistheden zijn ingeslopen was wellicht onvermijdelijk. Eén ding wil ik hier noemen, omdat hierin het vooroordeel van de briefschrijvers lijkt te worden bestendigd: Huizinga en Colenbrander gingen in 1941 niet met emeritaat (638, 661). Van de recente literatuur over Gerretson is veel gebruik gemaakt van J. de Gier, *Stichtelijke en Onstichtelijke Experimenten* (Utrecht, 1982) en af en toe ook, zonder dit altijd te vermelden, van Emile Henssen, *Gerretson en Indië* (Groningen, 1983). We kunnen het boek sluiten in het besef dat hiermee voor de toekomst al het wetenswaardige, en meer dan dat, over de verhouding tussen twee belangrijke dichters en geleerden openbaar is gemaakt.

W.E. Krul

J.A. Klumper, *Sociale verdediging en Nederlands verzet '40- '45. Ideëel concept getoetst aan historische werkelijkheid* (Tilburg: Gianotten, 1983, 504 blz., f39,—, ISBN 90 6663 007 7).

De wapens waarmee de westerse democratieën zich in een eventueel gewapend conflict kunnen verdedigen hebben voor sommigen een zodanig angstaanjagend karakter gekregen dat zij hun heil gezocht hebben in de zogenaamde sociale verdediging, een zelfstandige vorm van geweldloze defensie door en voor de samenleving. J.A. Klumper neemt met zijn dissertatie stelling tegen de meeste literatuur over sociale verdediging. Met dit proefschrift poogt hij een meer empirisch element aan deze literatuur toe te voegen en tegelijk een aantal theoretische vooronderstellingen hiervan in twijfel te trekken.

Op twee manieren kan hernieuwde aandacht voor het Nederlandse verzet in de periode 1940-1945 volgens Klumper van nut zijn voor een eventuele nieuwe bezettingssituatie. Ten eerste kan het toenmalige verzet een inspiratiebron zijn voor een nieuwe verzetsgeest. Een dergelijk 'enculturatie-proces' zou de eerste stap zijn in het kader van de institutionalisering van een nieuw verzet. Maar de bestudering van het verzet van 1940-1945 heeft voor Klumper vooral de functie van een historische case-study van sociale verdediging. Na een uitgebreide kritische beschouwing van diverse stromingen in de theorievorming over sociale verdediging beschrijft Klumper het Nederlandse verzet uit de bezettingstijd aan de hand van een institutionaliseringsmodel. Aldus komt hij tot een verdeling van het verzet in drie fasen: het ontstaan van kleinschalig verzet (tot begin 1942), het confronterend verzet (tot begin 1944), en het perspectiefisch verzet.

De eerste periode wordt gekenmerkt door een aanvankelijk tamelijk rustig opererende bezetter en een definiëring van de nieuwe situatie door de verzetsmensen; na een periode van 'zoekgedrag' neemt het verzet meer concrete vormen aan in reactie op de hardere maatregelen van de bezetter. De fase van het confronterend verzet wordt gekenmerkt door nog hardere bezettingsmaatregelen en door de schaalvergroting van het verzet. In de laatste fase, wanneer de Duitse terreur zijn meest brute vorm aanneemt, wordt het verzet gepolitiseerd, geformaliseerd en gemilitariseerd in het licht van de aanstaande militaire bevrijding. In een afzonderlijk hoofdstuk tenslotte gaat Klumper nog in op de persoonlijkheidsontwikkeling van de verzetsstrijder.

Met behulp van deze analyse bestrijdt Klumper opvattingen uit de literatuur over sociale verdediging als zou sociale verdediging het initiatief kunnen nemen in plaats van te reage-